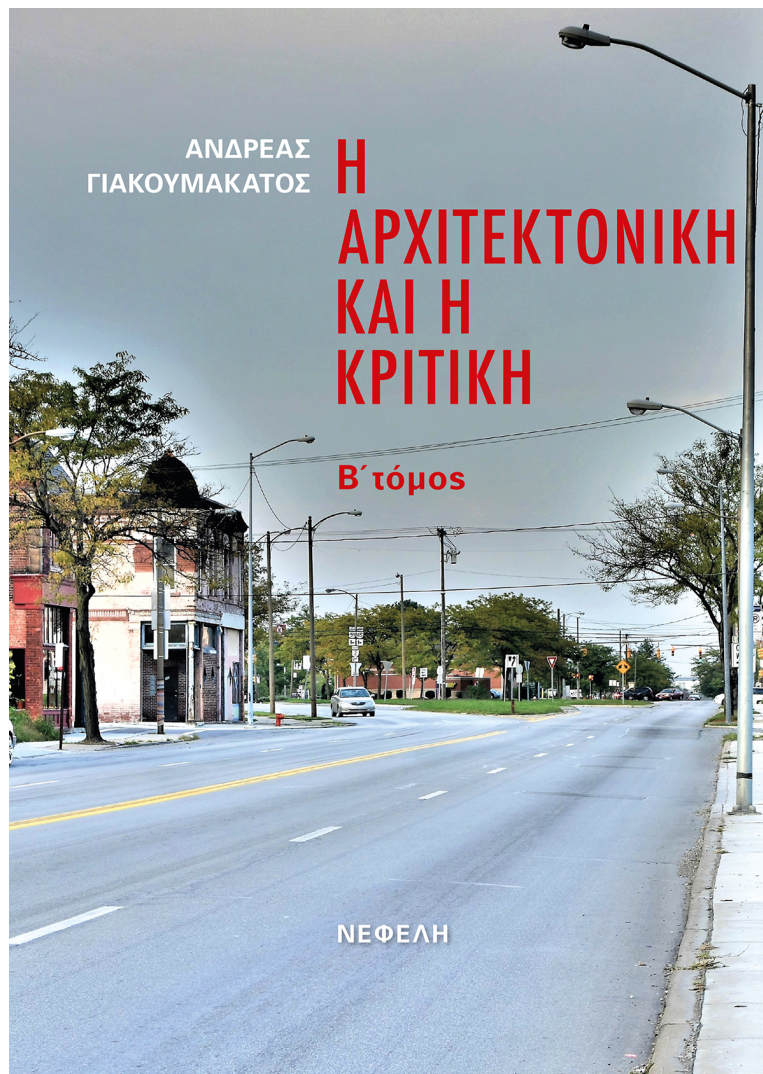

Η αρχιτεκτονική και η κριτική

Ανδρέας Γιακουμακάτος - 11/04/2022

Ανδρέας Γιακουμακάτος, *Η αρχιτεκτονική και η κριτική*, Β΄ τόμος, εκδόσεις ΝΕΦΕΛΗ, 2022, σ. 600

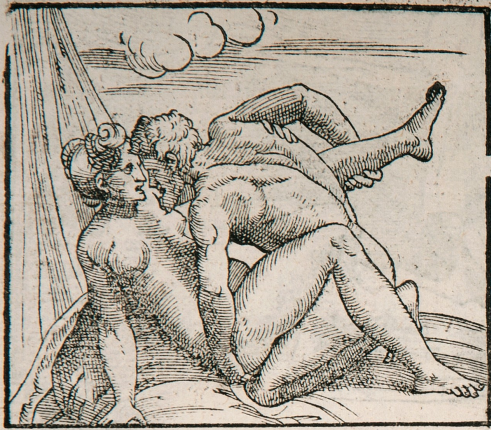
Πρόλογος

Τα 122 κείμενα που έχουν επιλεγεί για δημοσίευση σε αυτό το βιβλίο, ολοκληρώνουν -στον παρόντα χρόνο- ένα ιστορικογραφικό και κριτικό σχέδιο που ξεκίνησε το 1979. Επρόκειτο για την εποχή της εκπόνησης της πτυχιακής εργασίας μου στη Σχολή Αρχιτεκτόνων του Πανεπιστημίου Φλωρεντίας, με θέμα την αρχιτεκτονική του μοντέρνου κινήματος στην Ελλάδα ανάμεσα στους δύο Παγκόσμιους Πολέμους του περασμένου αιώνα. Μια τυχαία συνάντηση λίγο αργότερα με τον Ορέστη Δουμάνη, στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών -αλλά πιθανώς η ζωή μας να είναι τελικά η ακολουθία εντέχνως «τυχαίων συμβάντων»-, μου εξασφάλισε την υπόσχεση δημοσίευσης της πτυχιακής μου στα Αρχιτεκτονικά Θέματα, ένα περιοδικό που φάνταζε τότε σε εμένα -και όχι μόνο σε εμένα- μυθικό.

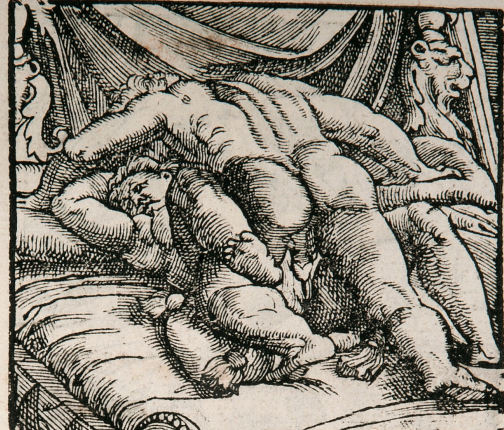
Η δημοσίευση για τον «ευρωπαϊκό ρασιοναλισμό και την Ελλάδα του μεσοπολέμου» εμφανίστηκε το 1982, στο 16ο τεύχος του περιοδικού, και προς μεγάλη μου έκπληξη με έβαλε αμέσως στον χάρτη της νέας γενιάς των Ελλήνων ιστορικών της αρχιτεκτονικής, μιας και η υποδοχή της ξεπέρασε και τις πιο τολμηρές προσδοκίες μου. Η δημοσίευση αυτή αποτέλεσε και την έναρξη μιας πραγματικά μακράς πορείας έρευνας και συγγραφής με αντικείμενο την αρχιτεκτονική, που υποστηρίχτηκε από τη διδασκαλία σε τρία πανεπιστήμια: ένα του εξωτερικού (Φλωρεντία) και δύο γηγενή (Τμήμα Αρχιτεκτόνων του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών).

Τα παραπάνω έχουν μάλλον αυτοβιογραφικό χαρακτήρα, και τούτο είναι πιθανώς δείγμα ότι το παρελθόν αρχίζει να εμφανίζεται «μακρότερης διάρκειας» του προβλεπόμενου μέλλοντος, ιδίως όταν το παρελθόν είναι πλούσιο σε αφηγήσεις και στιγμές ικανοποίησης και δημιουργίας. Αυτοβιογραφικό είναι κατά κάποιον τρόπο, άλλωστε, και το περιεχόμενο αυτού του βιβλίου. Ο πρώτος τόμος του "Η αρχιτεκτονική και η κριτική" είδε το φως το 2001, πάντα στις εκδόσεις Νεφέλη, με την υποστήριξη και την εκτίμηση του Γιάννη Δουβίτσα, που είχε ήδη τότε οικοδομήσει έναν εκδοτικό οίκο υψηλού πολιτισμικού διαμετρήματος. Σε ό,τι αφορά την πειθαρχία της Αρχιτεκτονικής, αναφέρω ενδεικτικά το μνημειώδες "Ο πολιτισμός της Αναγέννησης στην Ιταλία" (Jacob Burckhardt, 1860), που είχε ενταχθεί στη σειρά του «νεότερου ευρωπαϊκού πολιτισμού» της

Νεφέλης υπό τη διεύθυνση του Παναγιώτη Κονδύλη, και που εκδόθηκε το 1997 σε μετάφραση Μαρίας Τοπάλη. Η δεύτερη έκδοση του "Η αρχιτεκτονική και η κριτική", σε συνεργασία με τον Περικλή Δουβίτσα, επαυξήθηκε στα 94 κείμενα και τυπώθηκε το 2009. Η επιτυχία του βιβλίου οδήγησε στην τρίτη έκδοση, το 2018.

Mettimi uu dito in cul caro uecchione
 E spingi dentro il cazzo apoco apoco
 Alza ben questa gamba, e fa buon gioco
 Poi mena senza far reputationez;
 Che per mia fe qdesto è, miglior boccone
 Che mangiar il pan unto apreso il foco
 E s'in potta ti spiace, muia loco
 C'huomo non è, chi non è bugeronez;
 In potta io ue'l farò questa fiata,
 E, in cul quest' altra, e'n potta, e'n culo il cazzo
 Me fara lieto, e uoi lieta, e beata;
 E chi uol esser gran maestro e pazzo
 Che proprio e un uccel perde giornata
 Che d'altro, che di fotter ha sol'azzo,
 E crepi nel palazzo
 Ser cortigiano, e aspetti, che'l tal moia,
 Ch'io per me penso sol trarmi la foia

Questo cazzo uoglio io, non un theforo
 Quest, è colui, che puo far felice
 Quest' è un cazzo proprio da Imperatrice
 Questa gemma ual piu, ch' un pozzo d' oro,
 Obime cazzo aiutami ch' io moro
 E troua ben la foia in la matrice
 In fine un cazzo piccol si disdice
 S' in la potta offeruar uole il decoro,
 Patrona mia uoi dite ben il uero
 Che chi ha picciol cazzo e' in potta fotte
 Meriteria d' aqua fredda un cristero,
 Chi n' ha poco in cul fotta di, e not e
 Ma chi l' ha, com' io spiciato e fiere
 Sbizzariscasi sempre nelle potte
 Glic uer, ma noi stiam ghiotte
 Del cazzo tanto, e tanto ci par lieto
 Che terremmo la gugia innanzi e drite

Τα λογοτεχνικά έργα του Pietro Aretino ήταν «παράνομα» για τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία από το 1559 -την εποχή της Αντιμεταρρύθμισης- μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του 1960! Εξαιτίας των σονέτων, ο Aretino απέκτησε τη μεταγενέστερη λαϊκή φήμη αναγεννησιακού πορνογράφου, κάτι που εκμεταλλεύτηκε το ελαφρό ιταλικό «ερωτικό» συνεμά της δεκαετίας του 1970, μέχρι την αποκατάστασή του από τον Ermanno Olmi με το εξαιρετικό ιστορικό φιλμ *Il mestiere delle armi* (Το επάγγελμα των όπλων) το 2001· ο Michael Nyman, επίσης, θα ηχογραφήσει το 2008 οκτώ από τα σκανδαλώδη σονέτα του Aretino με τίτλο *8 Lust Songs: I Sonetti Lussuriosi*.

Ο ανά χείρας δεύτερος τόμος του "Η αρχιτεκτονική και η κριτική" περιλαμβάνει κείμενα που έχουν προηγουμένως δημοσιευτεί μόνο στην ελληνική γλώσσα, από το 2007 μέχρι σήμερα. Δομείται σε εννέα συνεκτικές ενότητες που εμφανίζουν θεματική αυτονομία σε σχέση με το κάθε φορά υπό διαπραγμάτευση θέμα. Εξετάζονται ζητήματα της ελληνικής και διεθνούς αρχιτεκτονικής της εποχής μας ή «αναγνώσεις ιστορίας» που έχουν ανακύψει με αφορμή εκθέσεις, εκδόσεις ή άλλα επιφανόμενα της τρέχουσας κάθε φορά επικαιρότητας. Ιδιαίτερη έμφαση, πέρα από την κριτική συζήτηση για την υλοποιημένη σύγχρονη αρχιτεκτονική εντός και εκτός της χώρας, ή τα πολιτισμικά γεγονότα ιδιαίτερης σημασίας όπως οι Μπιενάλε Αρχιτεκτονικής της Βενετίας, δίνεται σε ζητήματα που ο γράφων θεωρεί ιδιαίτερης βαρύτητας, όπως η αποκατάσταση και διατήρηση της νεότερης αρχιτεκτονικής κληρονομιάς ή η ιστορική ταυτότητα, οι μεταμορφώσεις και οι προοπτικές των πόλεων στην Ελλάδα και στο εξωτερικό.

Το βιβλίο αυτό αποτελεί καταρχήν ένα χρονικό, τόσο για τη διεθνή αλλά κυρίως για την ελληνική πραγματικότητα. Έχουν εδώ επιλεγεί σκοπίμως κείμενα που αναδεικνύουν με πλαστικό τρόπο αυτή τη δύσκολη μετάβαση της τελευταίας δεκαεπταετίας, από την ευφορία της μεταολυμπιακής περιόδου στη συρρίκνωση και την οδύνη της μακρόχρονης οικονομικής κρίσης και στη μετέωρη αμηχανία της ελληνικής

αρχιτεκτονικής μετά το φαινομενικό τέλος της κρίσης και κατά την πανδημική περιπέτεια. Πρόκειται βέβαια για μια κρίση όχι μόνο οικονομική αλλά πολιτισμική: στο διάστημα αυτών των δεκαπέντε χρόνων μεταμορφώθηκαν -αποδομήθηκαν θα έλεγα- οι αντιλήψεις μας για την αρχιτεκτονική. Πρόκειται για την περίοδο μετά τη θριαμβική επέλαση των αρχιτεκτόνων σταρ, εκεί γύρω στο 2008, όταν άρχισε να διαμορφώνεται μια νέα συνείδηση για τους στόχους και τις δυνατότητες της αρχιτεκτονικής, όχι μόνο ως κτιριακού αντικειμένου αλλά ως παράγοντα συνδιαμόρφωσης της δομής και της μορφής της πόλης και γενικότερα του βιώσιμου περιβάλλοντος. Ενδεικτική αυτής της νέας συνειδητοποίησης υπήρξε η Μπιενάλε Αρχιτεκτονικής της Βενετίας του 2012, υπό τη διεύθυνση του μεγαλύτερου πιθανώς αρχιτέκτονα της εποχής μας, του David Chipperfield, δηλαδή του αρχιτέκτονα που με τον πιο εύστοχο και από κάθε άποψη εμπνευσμένο τρόπο ερμηνεύει τις νέες ευαισθησίες και τις νέες ανάγκες σε ό,τι αφορά τη σχέση της αρχιτεκτονικής αφενός με την ιστορία, αφετέρου με την πόλη. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο που, στην τελευταία και μάλλον τελική έκδοση της Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής του (2020), ο Kenneth Frampton δεν δομεί το ερμηνευτικό του σχήμα με βάση «τάσεις» ή «ποιητικές», αλλά επιχειρεί μια θεώρηση της αρχιτεκτονικής της παγκοσμιοποίησης μέσω θεματικών-κριτικών κατηγοριών όπως η τοπογραφία, η μορφολογία, η αιφορία, η υλικότητα, οι μορφές της κατοίκησης, η αρχιτεκτονική της πόλης.

Αλλά και στην ελληνική αρχιτεκτονική οι αλλαγές υπήρξαν κατ' αναλογία κοσμογονικές. Στην ουσία σημειώθηκε τέλος εποχής για τις μεγάλες και αξιοσέβαστες μορφές της ελληνικής αρχιτεκτονικής, με τη συγκεκριμένη αξιολογική ιεράρχηση, τα παραγωγικά γραφεία, τα μεγάλα δημόσια και ιδιωτικά έργα, τις εκθέσεις στο Μπενάκη και τις μονογραφίες στα Αρχιτεκτονικά Θέματα. Η γενιά αυτή που έλκυε την επαγγελματική καταγωγή της από τη δεκαετία του 1950 και του 1960 αποτελεί πλέον παρελθόν, όπως στο παρελθόν ανήκει και ο ίδιος ο χαρακτηριστικός εκφραστής και ρυθμιστής αυτής της πραγματικότητας, τα Αρχιτεκτονικά Θέματα (1967-2013). Η συνέχεια υπήρξε οδυνηρή εντός της κρίσης, τόσο επαγγελματικά όσο και πολιτισμικά. Ένα νέο παλίμψηστο ταλαντούχων αρχιτεκτόνων έχει αναδυθεί, οι οποίοι προσπαθούν με κάθε τρόπο να επιβιώσουν επαγγελματικά και να στεγαστούν πολιτισμικά, δηλαδή να δημοσιεύσουν το έργο τους με εγγυήσεις ανάλογες εκείνων που παρείχαν τα Αρχιτεκτονικά Θέματα. Σήμερα βρισκόμαστε σε μια μεταβατική και ρέουσα κατάσταση, όπου ούτε οι πιο αξιόλογες μορφές της ελληνικής αρχιτεκτονικής έχουν αναδυθεί ή/και αναδειχτεί με ευδιάκριτο τρόπο, ούτε η ποικιλία της προσφερόμενης πολιτισμικής στέγασης (των τυπωμένων δηλαδή ή/και ηλεκτρονικών περιοδικών) έχει οδηγήσει στην ανάδειξη των εγκυρότερων σημείων αναφοράς. Στη διαμόρφωση αυτής της υβριδικής πραγματικότητας έχουν φυσικά συμβάλει και οι νέοι τρόποι ψηφιακής επικοινωνίας, που ενισχύουν τον κατακερματισμό όχι μόνο της ενημέρωσης αλλά και των νοοτροπιών σχετικά με την αξιολόγηση και την αντίληψη της ποιότητας στην αρχιτεκτονική. Αλλά τούτο είναι ως έναν βαθμό και διεθνές φαινόμενο.

Το Βατικανό συμμετείχε στην Μπιενάλε Αρχιτεκτονικής της Βενετίας (2018) με τις υλοποιημένες προτάσεις ενός μικρού κτιρίου εκκλησίας από δέκα διεθνείς αρχιτέκτονες. Χώροι πίστης, χώροι συγκίνησης στον κήπο του Αγίου Γεωργίου, μια εναλλακτική αντιΜπιενάλε που διατυπώνει μια ιδέα λατρευτικού κελύφους-τόπου προσευχής με τα εργαλεία της σύγχρονης αρχιτεκτονικής. Η δυτική ναοδομία αποτέλεσε ανέκαθεν παράδειγμα συμπίεσης με τις πιο προωθημένες αρχιτεκτονικές τάσεις, από τον ύστερο Μεσαίωνα και την Αναγέννηση ως το μπαρόκ και τον νεοκλασικισμό και ως τις μέρες μας. Όταν μιλούμε για τη μεγάλη αρχιτεκτονική αυτών των εποχών, αναφερόμαστε ακριβώς στα παραδείγματα «σύγχρονων» εκκλησιών. Δεν μπορεί όμως κανείς να ισχυριστεί το ίδιο για τις εκκλησίες της εποχής μας στην Ελλάδα, δηλαδή για τη «νεότερη ναοδομία» στον ελληνικό χώρο, που μάλλον αποτελεί λεκτική αντίφαση.

Τα κείμενα του βιβλίου, κατά συνέπεια, συνθέτουν μια αφήγηση πολλαπλών σημείων παρατήρησης για ό,τι έχει προηγηθεί τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια στον τόπο μας και στο εξωτερικό. Η αυτοβιογραφική διάσταση είναι επίσης προφανής: τα γεγονότα και τα θέματα που εξετάζονται είναι προϊόν αξιολογικής επιλογής και έντονα βιωμένης εμπειρίας. Αν η αρχιτεκτονική κριτική είναι διακριτό «λογοτεχνικό είδος», μπορούν ενδεχομένως να αναζητηθούν και εδώ τα ίχνη του. Μια διαφορά, ίσως, με τον πρώτο τόμο του "Η αρχιτεκτονική και η κριτική" έχει να κάνει με το χρώμα, που απουσιάζει από την εικονογράφηση σε αυτή την έκδοση. Δεν είναι μόνο θέμα οικονομίας αλλά και μιας πιο αποστασιοποιημένης ή/και απομυθοποιημένης αντίληψης για τις δυνατότητες της σύγχρονης αρχιτεκτονικής σε έναν καινούριο κόσμο, στον οποίο η ίδια έχει σήμερα υποχρεωθεί να αναζητήσει νέα ταυτότητα, περιεχόμενο και πολιτισμικό ρόλο.

Είναι σκόπιμο να αναζητούμε την ωραία πόλη; Η έννοια του «ωραίου» μπορεί να συνάδει με την έννοια της πόλης; Μια πόλη ενδιαφέρουσα είναι μια πόλη ωραία ή μια πόλη συναρπαστική; Τι είναι αυτό που κάνει συναρπαστική μια πόλη; Είναι μάλλον η ποικιλία, ο πλούτος και η μορφή των σημείων. Ο πλούτος των σημείων κάνει τη μητρόπολη εξ ορισμού ενδιαφέρουσα, τη μετατρέπει σε «τόπο διαστολής της αντιληπτικής ζωής, πολυδυναμικού ερεθισμού των αισθητηριακών δράσεων», όπως προφήτευαν και οι Ιταλοί φουτουριστές εδώ και έναν αιώνα. Η έλλειψη των σημείων φτωχαίνει το αστικό αφήγημα, το αποκενώνει, δημιουργεί έναν «θόρυβο» χαμηλής έντασης που φαίνεται να προετοιμάζει τη βίωση ενός αστικού ιστού χωρίς ενδιαφέρον. Παρ' όλα αυτά, τόποι χαμηλής έντασης, ως και αδιάφοροι για τον επισκέπτη, είναι εξίσου προσφιλείς στους κατοίκους τους γιατί έχουν αποτελέσει το πλαίσιο της εμπειρίας ζωής και των χαρακτηριστικών της ιδιοπροσωπίας, είναι το δοχείο της ατομικής και της συλλογικής ταυτότητας με τις μνήμες, τις συνήθειες, τα οικεία πρόσωπα και τις κοινόχρηστες τελετουργίες. Η πόλη, κατά συνέπεια, δεν είναι μόνο αισθητικό ή λειτουργικό φαινόμενο, είναι και ανθρωπολογικό. Η άρνηση του τόπου θα ήταν άρνηση της καταγωγής, της ίδιας της ύπαρξης (Κάνσας Σίτυ, φωτ. Α. Γιακουμακάτος, 2016).

Τολέδο, Οχάιο. Μια ακόμη αποβιομηχανοποιημένη περιφέρεια αμερικανικής πόλης. Στο γκράφιτι εικονίζεται ο Αμερικανός ακτιβιστής Cesar Estrada Chavez (1927-1993, φωτ. Α. Γιακουμακάτος, 2018)

Επιθυμώ εδώ να ευχαριστήσω τη διορθώτρια αυτού του βιβλίου, Βαρβάρα Καρζή, και στο πρόσωπό της όλους εκείνους τους ηρωικούς και αφανείς επιμελητές/επιμελήτριες και διορθωτές/διορθώτριες εκδόσεων, που κάνουν μια από τις σπουδαιότερες και ενίοτε ανεκτίμητες δουλειές στη διαδικασία παραγωγής ενός καλού βιβλίου.

Ανδρέας Γιακουμακάτος
Αθήνα, Σεπτέμβριος 2021